

Proces powstawania leodyjskich wspólnot kanoników regularnych cechuje niezwykła spontaniczność i różnorodność działających w nim czynników. Nie związane więzią kongregacyjną, reprezentują one trzy zwłaszcza typy instytucji tego rodzaju klasztory powstałe z wychodźców z kapituł świeckich oraz wspólnoty eremickie i szpitalne. Obok duchownych skupiały one także element świecki (tzw. *conversi*), szczególnie zasłużony przy tworzeniu dwu ostatnich typów, a przy domach męskich powstawały często domy siostr (tzw. *conversae*). Ciekawą jest rola społeczna i kulturalna, a nawet gospodarcza (np. eremickiego hospitalium we Flône w ożywieniu dróg handlowych łączących Ardenne i Hesbaye oraz południowo-zachodnią i północno-wschodnią część diecezji) tych placówek.

Na ogół jednak — wbrew dotychczasowym poglądom — bardzo małą rolę w ich życiu grają funkcje duszpasterskie. Wpływa na to osiedlanie się ich na pustkowiach, w znacznej odległości od osad, z wyraźną tendencją poświęcenia się przede wszystkim kontemplacji i służbie liturgicznej. Część z nich przyjmuje później obostrzoną regułę norbertańską.

Nieopracowanie do końca problematyki związków Polski z Liège w XI i XII w. czyni powyższą pracę cenną dla naszej nauki. Szczególnie ciekawe, a nie ruszone prawie do tej pory przez literaturę, wydaje się być tu zagadnienie wpływów leodyjskich na początki polskich kanoników regularnych.

Czesław Deptuła

David Knowles. R. Neville Hadcock, *Medieval Religious Houses: England and Wales*, London—New York—Toronto, 1953, s. 387, map 6. D. E. Easson, *Medieval Religious Houses: Scotland*, z przedmową Davida Knowlesa i mapami R. Neville'a Hadcocka, London—New York—Toronto, 1957, s. 204, map 3.

Obie pozycje są oparte na tych samych założeniach i skonstruowane według tego samego schematu, tworząc razem organiczną całość. Pomyślane są jako kompletny, metodycznie opracowany katalog domów kleru zakonnego i świeckiego w średnio-wiecznej Anglii, Walii i Szkocji. Ma on za zadanie zaspokoić nowe w tej dziedzinie potrzeby, związane z rozwojem badań nad Kościołem. Są to pierwsze tego rodzaju prace w naukowej historio-

grafii angielskiej. Wielkie znaczenie ma zwłaszcza opracowanie D. E. Eassona ze względu na szczupłość źródeł historycznych dotyczących życia kościelnego, szkockiego przed Reformacją.

Partie wstępne obu pozycji zawierają objaśnienia układu katalogu i rys historyczny prób skompletowania listy ośrodków monastycznych w omawianych krajach. Ponadto przedmowa Knowlesa do części szkockiej jest krótkim studium problematyki zakonów w Szkocji na tle ogólnych zagadnień średniowiecznego monastycyzmu europejskiego.

Właściwą listę instytucji poprzedza w obu pracach krótka historia ich powstania i rozwoju (rozdziały: *The Origins and Development of the Religious Life in Great Britain* i *The Development of Monasticism in Scotland*). Dotyczy ona przede wszystkim placówek zakonnych poświęcając jedynie niewiele uwagi kolegiom świeckim.

Trzy ośrodki monastyczne miały zasadniczy wpływ na powstanie i ustrój pierwszych angielskich grup zakonnych: benedyktyni włoscy — od 596 r. (misja św. Augustyna), Irlandia, skąd misjonarze przenikali do Anglii głównie przez Szkocję (klasztór w. Iona) oraz iryjskie ośrodki zakonne Austrazji założone przez św. Kolumbę Młodszego. Zjawiska charakterystyczne dla historii zakonów angielskich do połowy X w. to stała tendencja wspólnot do sekularyzacji, zrozumiąta w zmonachizowanym Kościele wyspiarskim, zostającym do tego pod wpływem szczególnie ostrego monastycyzmu celtyckiego oraz dążność do unifikacji życia mniszego w duchu reguły św. Benedykta. Druga połowa VII i pierwsza połowa VIII w. były okresem zwycięstwa tego drugiego prądu. Wtedy to klasztory anglosaskie stały się po raz pierwszy ośrodkami kultury (Beda Venerabilis), i misji chrześcijańskich (św. Bonifacy) dla kontynentu. Zupełny upadek życia zakonnego w Anglii przyniosły najazdy normandzkie (od 787 r.). Większość klasztorów została zniszczona, z pozostałych znaczna część ulega zeświecczeniu. Dopiero w połowie X w. zaczyna się odrodzenie monastyczne związane z ruchem lotaryńskim i kluniackim, którego głównymi twórcami byli trzej benedyktyni: Dunstan późniejszy arcybiskup Canterbury, Ethelwood — biskup Winchester i Oswald — arcybiskup York. Nowe centra benedyktyńskie włączają się aktywnie w życie państwa anglosaskiego, popierane przez króla i możnych. Zakonnicy opanowują kapituły biskupie, tworzą sieć szkół klasztornych, rozwijają literaturę i sztukę kraju.

Podbój Anglii przez Normanów zmniejsza wprawdzie rolę elementu monastycznego w życiu państwowym, ale dla rozwoju zarówno ilościowego jak i wewnętrznego wspólnot ma znaczenie

jak najbardziej dodatnie. Pod wpływem kontaktów z ośrodkami francuskimi powstaje szereg nowych klasztorów, których głównymi macierzami są na północy kraju Marmoutier i Bec, na południu Cluny. Ustala się hierarchia domów zakonnych: obok samoistnych opactw występują zależne od nich przeorstwa oraz *cellae* — rezydencje grupy mnichów delegowanych przez opatów i przeorów dla spraw zarządu majątkiem. W szkołach klasztornych tego okresu obserwujemy początki wielkiego odrodzenia filozoficznego wieków średnich. Ruch reformy Kościoła, którego stronnikami byli normandzcy władcy Anglii, sprowadza w początkach XII w. na wyspę wspólnoty kanoniczne reguły św. Augustyna. Z kongregacji kanoników szczególną pozycję zdobywa tam Arrouaise.

Wiążąc się coraz mocniej z resztą Europy bierze Anglia żywy udział w XII-wiecznym odrodzeniu religijno-kulturalnym. W drugiej ćwierci tego wieku przybywają do niej, przy bezpośrednim udziale Bernarda z Clairveaux pierwsi cystersi. Połowa stulecia ogląda już świetny rozkwit wyspiarskich ośrodków tego zakonu. Za cystersami nadejdą wkrótce premonstratensi, a udział rycerstwa angielskiego w wojnach krzyżowych wpłynie na wczesne pojawienie się w tym kraju templariuszy i joannitów. Wzrasta niepomniernie bardzo szczupła w XI w. ilość klasztorów żeńskich: są to domy benedyktynek, cysterek i kanoniczek. Najtrudniej i z największymi oporami przebiegają powyższe procesy w Walii, gdzie silne są jeszcze tradycje monastycyzmu celtyckiego, ale i tam w ciągu XII w. zwyciężają formy nowe życia religijnego. Już w pierwszej ćwierci XIII w. napływają do Anglii dominikanie (1221 r.) i franciszkanie (1224 r.), reprezentujący nowy, związany z ośrodkami miejskimi typ monastycyzmu. Inspiratorami tej pierwszej fali mendykanczej są założyciele obu zakonów św. Dominik i św. Franciszek. Szczególną rolę w życiu religijnym i kulturalnym Anglii odegrają ci drudzy, mimo że przybywają w przeciwieństwie do braci kaznodziejów bez poparcia i protekcji. Niestęchanie aktywne franciszkańskie środowisko wyspiarskie nie tylko, że w szybkim czasie zajmie jedno z czołowych miejsc w ogólnoeuropejskim ruchu minoryckim (Anglik Heymo w połowie XIII w, generałem zakonu), ale rozwinie intensywną działalność w dziedzinie nauki i szkolnictwa. Ośrodki ruchu umysłowego braci mniejszych z Oxfordem na czele wydadzą takich luminarzy myśli średniowiecznej jak Roger Bacon, John Pecham, Duns Scotus, William Okham. Wielką karierę zrobią także w Anglii karmelici, których pierwszym generałem na zachodzie Europy jest Anglik, św. Szymon Stock. W w. XIII pojawiają się też na wyspach

augustianie, a na przełomie XII i XIV w. trynitarze i klaszyski.

Okres od 950 r. z zarysowującą się pod wpływem hasła gregoriańskiego tendencją do łączenia kleru świeckiego w grupy związane więzią mniej lub więcej zbliżoną do zakonnej *vita communis* powołał do życia kilka typów kolegiów angielskiego duchowieństwa nie zakonnego. Są to kapituły katedralne i kolegiackie z ustrojem analogicznym do reszty Europy, które zwłaszcza w drugiej połowie XII w. zastępują w wielu punktach kraju dotychczasowe kapituły mnisze, dalej grupy księży przy części kościołów i kaplic wiejskich oddane służbie liturgicznej bez obowiązku *curae animarum*, na koniec kolegia akademickie — zespoły duchownych oddanych studiom. Ten ostatni typ spotykamy między innymi przy uniwersytetach w Oxford i Cambridge. Od podboju normandzkiego datuje się rozwój szpitali mających różne funkcje społeczne: szpitale w znaczeniu zbliżonym do dzisiejszego, przytułków dla biednych i trędowatych, gospód dla wędrowców i pielgrzymów itp. Pieczę nad szpitalnictwem mieli przede wszystkim kanonicy regularni, czasem jednak benedyktyni i inne zakony.

Od połowy XIV w. zaznacza się na wyspach jak i w całej Europie wielki upadek *ordinis monastici*. Przy rozkładzie starych formacji zakonnych nie powstają żadne nowe. Zmniejsza się liczba fundacji. Na ziemiach angielskich tylko kartuzi, nowo przybyłe brygidki, a pod koniec XV w. franciszkanie — obserwanci przeżywają pewien rozwój. Koniec monastycyzmu angielskiego wyznaczają lata 1536—1540, kiedy to przy organizacji nowego, episkopalnego kościoła skasowano oprócz ośmiu wszystkie domy zakonne.

Odmienne koleje niż w Anglii przechodziły zakony w Szkocji. Początki ich w tym kraju datują się na 563 r., kiedy to św. Kolumba Starszy założył na wyspie Iona pierwszy klasztor iryjski. Aż do drugiej połowy XI w. życie kościelne szkockie zamykało się w specyficznych celtyckich formach przyniesionych przez zakonników z Irlandii. Główne grupy mniszego kleru Szkocji były to tzw. „Keledei” (*Célidé, Culdees*), wspólnoty łączące pracę duszpasterską z życiem według surowej reguły zakonnej. Przekształciły się one później w kapituły świeckie lub klasztory kanoników regularnych. Obok tychże rozwinął się — również pod wpływami iryjskimi — eremityzm.

Dopiero od 1068 r. (małżeństwo saskiej księżniczki Małgorzaty z Malcolmem III) przenika do Szkocji monastycyzm nowego typu. Już pod koniec XI w. powstają pierwsze klasztory benedyktyńskie, w 1136 r. zakładają pierwszą swą placówkę w Melrose cystersi

sprowadzeni z Rievaulx, a w 1150 r. w Dryburgu premonstratensi. Wiek XII sprowadza także do Szkocji zakony rycerskie i inicjuje zakonny ruch żeński.

W drugiej ćwierci XIII w. przychodzą na ziemię szkockie dominikanie i franciszkanie, a wkrótce po nich trynitarze, karmelici i augustianie. Do 1300 r. są tu już wszystkie wielkie zakony z wyjątkiem kartuzów. Ci ostatni napływają w XIV w. W ruchu umysłowym przodują franciszkanie (Duns Scotus). Kontakty z kontynentem utrzymuje Szkocja nie tylko przez Anglię, ale i bezpośrednio. Jednym z przejawów związków tego rodzaju jest przybycie nieznanych na południu Wielkiej Brytanii zakonników z Val de Choux (Vallis Caulium) o regule pośredniej między cysterską, a kartuzką. W XV w. i pierwszej połowie XVI Kościół szkocki zdobywa się kilkakrotnie na próby reform upadających instytucji zakonnych. Mimo jednak poparcia królewskiego dla tego ruchu, procesu rozkładowego nie da się już powstrzymać i druga połowa XVI i pierwsze lata XVII w. przynoszą w Szkocji wraz ze zwycięstwem Reformacji zupełny upadek monastycyzmu szkockiego.

Oba eseje historyczne na początku prac mają charakter szkicowy. Omawiają jedynie problemy zasadnicze historii zakonów wyspiarskich i stanowią wprowadzenie do katalogu.

Sam katalog ma układ alfabetyczny, w ramach którego domy zakonne i świeckie są zgrupowane w następującym porządku:

1. domy zakonne męskie oparte o regułę św. Benedykta (benedyktyni różnych odcieni, cystersi, kartuzi),
2. domy zakonne męskie reguły św. Augustyna (kanonicy regularni, premonstratensi i inni),
3. domy męskie zakonów zebrzących (dominikanie, franciszkanie, karmelici i inni),
4. domy żeńskie
5. domy zakonów rycerskich (templariusze i joannici),
6. szpitale
7. kolegia świeckie (kapituły katedralne i kolegiackie, kolegia akademickie i inne); pozycja anglijsko-walijska zawiera w tej części także tabelę biskupstw z 1535 r. oraz tabelę monastycznych katedr i kościołów, które w latach 1538 do 1546 stały się katedrami świeckimi.
8. klasztory wczesne, głównie celtyckie nie podpadające pod żadną z wymienionych grup zakonnych,
9. domy zakonne niepewne lub o nieustalonej regule.

Lista katalogowa jest zbudowana w formie tabel, w które wpiśwane są dla domów zakonnych następujące stałe dane: nazwa

miejsca, hrabstwo, data fundacji i rozwiązania bądź sekularyzacji. Dochodzą do nich w zależności od charakteru zakonu i zasobu przekazów źródłowych jeszcze takie jak: wezwanie (wyszczególnione tylko u dominikanów szkockich) dochód (uchwytny źródłowo dla większości omawianych instytucji w Anglii w 1535 r., w Szkocji w 1561 r.), ranga domu zakonnego (opactwo, przeorstwo itp.), osoba fundatora (tylko w pracy Eassona), klasztor, od którego dana placówka jest zależna (czasem też kongregacja lub klasztor macierzysty, np. przy kanonikach regularnych i premonstratensach). W tabeli dotyczącej najstarszych domów wyspiarskich wyszczególnione są ich typy, a przy fundacjach wątpliwych zebrane są odnoszące się do nich wiadomości. Stosunkowo bardziej skomplikowany jest schemat dotyczący szpitali i kolegiów świeckich. W pierwszym z tych wypadków dochodzi do szkieletowych danych identycznych jak w domach zakonnych: wezwanie, typ szpitala (klinika, przytułek dla biednych itp.) i reguła grupy kleru go obsługującego, w drugim — ilość duchownych poszczególnych rodzajów: kanoników, kapelanów, innych, bądź też osób składających się na kolegium akademickie (mistrz i „fellows“). Katalog każdej grupy domów posiada ponadto krótkie wprowadzenie bibliograficzne, a każdy z nich osobno ma także dotyczącą go notatkę podającą fakty, uwagi, wskazówki objaśniające dane tabeli.

Osobny dodatek przy pozycji omawiającej Anglię i Walię stanowi obliczenie ilości zakonników w tych krajach w różnych odcinkach czasu na przestrzeni między rokiem 1066 a 1543 na podstawie przeciętnej liczby zakonników w poszczególnych typach domów. Ilość ta wzrasta stale aż do wielkiej epidemii „czarnej śmierci” w 1346 r. kiedy to raptownie spada przeszło o połowę (z 17 000 na 8 000). W momencie kasaty zakonów jest w Anglii około 10 000 mnichów. Dodatki do pozycji Eassona zawierają wykaz domów na wyspie Man oraz omówienie źródeł do zagadnienia dochodu domów szkockich. Dopełniają prace dokładne indeksy i opracowane przez R. Neville'a Hadcocka mapy ukazujące rozmieszczenie geograficzne poszczególnych grup monastycznych oraz szpitali i kolegiów świeckich. Nie trudno zrozumieć wartość tego rodzaju kompilacyjnego wysiłku jaki włożyli autorzy w powyższe prace — brak takich drogowskazowych pozycji odczuwa przecież nasza historiografia. Zapoznanie się z nimi jest zwłaszcza szczególnie ważne dla grupy naukowej pracującej obecnie na KUL nad Atlasem Historii Kościoła w Polsce.

Czesław Deptuła